

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica IV (2011)

Renata Dźwigoł

Diabeł tkwi... we frazeologii

*diabeł dycki diabłem zostanie 'diabła nie da się zmienić w nic lepszego':
ciesz. Djoboł dycki djobłym zostanie (SGP PAN V: 517); Diabeł zawsze
diabłem zostanie (PBŚ: 210)*

Dwa lata temu ukazał się artykuł prof. Kazimierza Długosza z Uniwersytetu Szczecińskiego pt. *Językowy obraz diabła w przysłowiaach*. Autor opisał m.in. wygląd, cechy charakteru, miejsce przebywania (w suchej wierzbie, rokitinie, w konopiach, na bagnach), czas, w którym się pojawia, a także czynności demona zła. Zaledwie zaznaczył, że „w wielu przysłowiaach zestawia się Boga z szatanem”, zilustrował to kilkoma przykładami przysłów (Długosz 2007: 153–158).

Mnie zainteresowało to, jak w „diabelskich” przysłowiaach zostało odzwierciedlone sacrum – to, co święte. Jak w świadomości potocznej (przede wszystkim w świadomości ludowej) te dwie sfery wierzeniowe funkcjonują. Na ile są osobne, na ile się przenikają.

Wyróżniane jest tzw. sacrum pozytywne (Bóg, anioł → dobro) i tzw. sacrum negatywne (diabeł → zło). Chciałabym tu przedstawić próbę opisu jak te płaszczyzny wierzeniowe współistnieją w świadomości ludowej, w świadomości nosiciela folkloru. Na marginesie dodam, że Kaszubi nazywali diabła *czarnym bogiem*, a także *czarnym aniołem* (Długosz 2007: 155)¹.

Diabeł tkwi... we frazeologii. Frazeologię traktuję tutaj szeroko – materiał językowy, który przeanalizowałam stanowią bowiem przysłowia właściwe, zwroty przysłowiowe, tj. frazeologizmy (Lewicki, Pajdzińska 2001: 324), powiedzonka, skrzydlate słowa. Wyescerpowałam je z NKPP, z drugiego wydania 60. tomu DWOK-u (zawierającego przysłowia)², ze słowników frazeologicznych, ze słowników ogólnych języka polskiego (historycznych i współczesnych), ze słowników gwarowych.

Wykorzystałam też dwa zbiory przysłów, w których tytułach pojawił się wyraz *diabeł*: *Mądrzejszy Mazur niż diabeł. Zbiór przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich z terenu Warmii i Mazur* w opracowaniu Tadeusza Orackiego z 1977 r. oraz *Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek. Sprawy boskie i sprawki diabelskie w przysłowiaach i zwrotach przysłowiowych polskich* w opracowaniu Anny Jach oraz Barbary i Adama Podgórskich z 2004 r.³

¹ Zob. Dźwigoł 2004: 94.

² Skrót: Kolberg.

³ Skrót: PBŚ. Autorzy (pracownicy policji, zob. *podgorscy.comoj.com*) piszą we wstępie: „Są to zwroty i przysłowia wyłącznie polskie, wybrane, a niekiedy zmusznie wyłowione

Przeanalizowałam te jednostki frazeologiczne, w których zostały użyte równocześnie: 1. leksem *diabeł* lub jego synonimy (takie jak *czart*, *bies*, *diasek*, *złe*, *lichy*), lub przymiotnik od niego utworzony (*diabelski*) oraz 2. leksemy reprezentujące tzw. sacrum pozytywne, religijne – ale tylko te, które wyraźnie są osadzone w profanum, w ziemskiej doczesności: nazwy rzeczy, czynności, miejsc i osób związanych z sacrum. Grupa frazeologizmów „diabelskich”, w których występują podstawowe dla sacrum leksemy: *Bóg*, *anioł* będzie przedmiotem osobnego opracowania.

Diabeł tkwi... we frazeologii. *Diabeł*, nie *szatan*. Ten ostatni wyraz pojawia się sporadycznie. Np. w Kolbergowskim tomie przysłów zostały zarejestrowane tylko 3 przysłowia z leksemem *szatan*: *Gdzie ksiądz swatem, tam szatan kumem* – jako odmianka przysł. *Gdzie ksiądz swatem, tam diabeł kumotrem* (Kolberg: 219); *Nazwał szatan symonij⁴ prezentem, lichwą interesem* (Kolberg: 445); *Nie masz gorszego szatana, jak z chłopca zrobić pana* (Kolberg: 78).

Diabeł a rzeczy oraz czynności związane z sacrum

– ‘KRZYŻ’ (*boża męka*, *figura*)

Często *diabeł siada za krzyżem* (NKPP I: 426 – z A) – w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* podano znaczenie: ‘pozory mylą’ (Zgólk VIII: 345); także: *Często diabeł siada pod krzyżem* (PBŚ: 203);

Diabeł się krzyża boi (NKPP I: 427)⁵; także: *boi się jak diabeł krzyża* (PBŚ: 198);

Bies na Bożą Mękę ni może zgarac (kaszub.) (PBŚ: 28) ‘patrzeć’;

iść jak diabeł wedle krzyża ‘obchodzić z daleka, unikać’ (SGP PAN V: 514);

obłazić (kogoś), jak diabeł Bożą mękę [‘krzyż’] ‘obchodzić z daleka, ostrożnie’ (SGP PAN V: 515); także: *Obchodzi z daleka, jak diabeł kole krzyża* (ciesz.) (PBŚ: 243);

Dyabła się nie boi, kto przy krzyżu stoi (Kolberg: 219) – Linde podaje znaczenie: ‘cnota puklerz; cnotliwy bezpieczny’ (Linde I: 576);

Samo się złe o bożą mękę rozbije; także: *Samo się złe (diabeł) o bożą mękę rozbije*; *Do czasu człek bezbożny krzywdzi, broi, mąci; mówią, że się samo złe o drzewo roztrąci* (Kolberg: 533);

Krzyż na piersiach, a diabła ma na / w sercu (PBŚ: 228);

Modli się pod figurą, a ma diabła pod skórą ‘znaczy obłudnego świętoszka, czyhającego na zgubę współbraci; figura jest to krzyż lub postać świętego przy wioskach lub na rozstajnych drogach wzniesiony’; także: *Modli się pod figurą, a ma diabła za skórą*; *Modli się pod figurą, a diabła ma za skórą*; *Modli się pod figurą, a nosi diabła pod skórą* (Kolberg: 274); *Kłęczy pod figurą, a diabła ma za skórą* (SGP PAN V: 509); *Siedzi pod figurą, a dyabła ma za skórą* ‘świętoszek, obłudnik’ (Linde I: 576); *Siedzi pod figurą, a djabła ma za skórą* (Swarsz I: 455); *Siedzi pod figurą, a ma diabła pod skórą* (Kolberg: 274); *Modli się ze skrucą, a diabła ma za pazuchą* (PBŚ: 236); *Kłęczy pod krzyżem, a diabła ma za kołnierzem* (PBŚ: 227);

przestroga:

Niech każdy się strzeże nogi na krzyż założyć: złąknie się bowiem diabeł i przyśni się (PBŚ: 242).

z licznych opracowań, a także zebrane przez nas samych” (PBŚ, 5). Podobnie zgromadził swój materiał Oracki (zob. Oracki 1977: 14–15).

⁴ *Symonia* ‘handlowanie urzędami kościelnymi’ (Kolberg: 569).

⁵ Pierwsza notacja – 1735 r.

– WODA ŚWIĘCONA

bać się (kogoś, czegoś) jak diabeł święconej wody ‘ogromnie się bać’ (SGP PAN V: 514); *Boi się jak diabeł święconej wody* (PBŚ: 198); także: *Kurczy się jak diabeł pod święconą wodą* (PBŚ: 231);

Diabłu i święcona woda nie pomoże (NKPP I: 430)⁶ – w Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny jako synonimiczne podaje się przysł.: *Diabeł zawsze diabłem zostanie* (Zgółk VIII: 345).

– KADZIDŁO

kasz. *Diabeł kadzédła sę nie bòi* (NKPP I: 427); *Diabeł kadzidła się nie boi* (PBŚ: 207).

Spośród rzeczy związanych z sacrum moc apotropaiczną mają (jak pokazują zgromadzone przysłowia i frazeologizmy): krzyż i woda święcona. Kadzidło takiej mocy nie posiada – być może ze względu na swoją ulotność. *Kadzidło* pojawia się tutaj bowiem nie tyle w znaczeniu ‘żywica różnych drzew, wydająca wonny zapach przy spalaniu’, co w znaczeniu metonimicznym: ‘dym, zapach kadzidła’.

– PACIERZ [zob. wyżej *Modli się pod figurą, a ma diabła pod skórą*]

Kto się modli w kościele, ten czasem diabła miele (Masłowsky: 244);

Co po diable w kościele, kiedy pacierza nie umie (NKPP I: 426)⁷;

Jak się diabeł zestarzeje, uczy się pacierza; także: kasz. *Na starosc diòbeł robi sę pobożny* (NKPP I: 430)⁸;

Najgorszy jest diabeł wtenczas, kiedy się modli (NKPP I: 433 – z A)⁹; *Najgorszy jest diabeł wtedy, kiedy się modli* ‘potępienie obłudy i lęk przed nią’ (Zgółk VIII: 345);

Pacierz z ust, diabeł w usta (PBŚ: 244);

Kto ma być u diaska, zgorszy się z pacierza (Kolberg: 106);

krak. *diabelski pacierz* ‘czary, gusła, zaklęcia’ (SGP PAN V: 503)¹⁰ [por. *apostółka wężnaniò djòbelskiògo* ‘czarownica’ (Ramułt: 2); *čàrni pàcuř* ‘czary, gusła’ (Syhta SGKasz IV: 5); *paršyvy počiř* ‘diabelski pacierz, modlitwa do złego ducha, z którym czarodziej lub czarownica ma spółkę, o uleczenie choroby’ (Bąk 1960: 111); *robaczywy pacierz* ‘zaklęcia czarownicy’ (DWOK 15: W.Ks. Poznańskie VII: 102; Szulczewski 1996: 67, 163)];

kasz. *diabli pacierz* ‘nałóg przeklinania’ (Syhta SGKasz IV: 5; SGP PAN V: 523).

– NABOŻEŃSTWO (*msza, roraty, chrzest*)

Diabeł się w ornat ubrał i ogonem na mszę dzwoni (NKPP I: 428)¹¹ – w Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny podano znaczenie: ‘potępienie obłudy’ (Zgółk VIII: 345); także: *Diabeł na mszę ogonem dzwoni* (PBŚ: 207);

Kto klnie, dzwoni diabłu na mszę (PBŚ: 229);

Masz diable kaftan / kubrak / roraty ‘złe się stało; masz babo placek’ (SGP PAN V: 519); *Masz, diable, roraty!* (PBŚ: 234); *Mosz, dioble, roroty* (NKPP III: 69); także:

⁶ Jest to wariant przysł.: *Nie pomoże mu i święcona woda* (NKPP III: 735).

⁷ Jest to wariant przysł.: *Co po psie w kościele, kiedy pacierza nie mówi* (NKPP II: 887).

⁸ Jest to wariant przysł.: *Gdy się diabeł zestarzeje, chce zostać mnichem (pustelnikiem)* (NKPP I: 430).

⁹ Starszą wersją tego przysł. jest: *Najgorszy diabeł, kiedy się zmniszy*.

¹⁰ Ten sam cytat (zob. DWOK 7: Krakowskie III: 84) J. Karłowicz opatrzył wyjaśnieniem: „= mówiony nawspak” (Karł I: 323).

¹¹ Pierwsza notacja: *Potop* H. Sienkiewicza.

Masz roraty, diable rogaty (NKPP I: 433); *Masz tobie roraty, czarcie / diable rogaty / czubaty*; *Naści roraty, diable rogaty!* (NKPP III: 69); *Oto masz roraty, diable rogaty* (PBŚ: 244);

zebrać się jak diabeł na roraty 'przyjść w nieodpowiednim momencie' (SGP PAN V: 516);

Adalberg w swoim zbiorze przysłów odnotował formę: *Masz, babo, roraty*. Autor zbioru facecji podolsko-lwowskich dominikanin Sadok Barącz stwierdził, że źródłem przysłowia: *Masz roraty, diable rogaty!* jest następująca historyjka: „Pewna dama, rano jadąc na roraty do kościoła, lekko bardzo się wybrała, a że był tęgi mróz, od zimna na piękne zamarzła. Stanąwszy przed kościołem lokaj otworzył drzwiczki powozu, aby pani wysiadła. Ale pani nie mogła wstać, bo już nie żyła. A że miała głowę utrefioną lokami, więc lokaj zawołał: *Otóż masz roraty, diable rogaty!*”. Przytaczając tę informację, J. Krzyżanowski twierdzi, że jest to mało prawdopodobne, bo taka anegdota w innych źródłach nie jest notowana. Wysnuwa też przypuszczenie, że powiedzonko: *Masz, babo / diable, roraty* może pochodzić od znaczeniowo identycznego, dźwiękowo bardzo podobnego powiedzonka: *Masz, babo, reduty / redutę*. To ostatnie w polszczyźnie pojawiło się zapewne wraz z *redutami* 'publicznymi balami maskowymi, zabawami karnawałowymi rozpowszechnionymi w Polsce od poł. XVIII w., na które przychodzono w maskach i bez broni, a wstęp miał każdy, kto zapłacił' – zapożyczenie z języka francuskiego (MG I: 49–50)¹².

Wyrzeka się go jak diabła na chrzcie (Kolberg: 518); *Wyrzeka się jak diabła na chrzcie* (PBŚ: 262);

kasz. *diable nabożeństwo* 'odwiedzanie karczmy tuż po nabożeństwie w kościele' (Sychta SGKasz I: 214; SGP PAN V: 523).

– POKUTA

Nudzi się jak diabeł na pokucie (PBŚ: 243).

– ODPUST¹³

*wystroić się jak diabeł do ośpic*¹⁴ ['szczepienie przeciw ospie'] / *na odpust* 'ubrać się dziwacznie, przesadnie' (Sychta, Skoc I: 96; SGP PAN V: 516).

– POŚWIĘCIĆ [zob. wyżej WODA ŚWIĘCONA]

Diabeł / czort ci poświęcił 'tzn. postąpił bardzo źle' (NKPP I: 426)¹⁵; *Czort ci poświęcił* 'o kimś, kto postąpił bardzo źle, nieuczciwie, niegodnie' (PBŚ: 186); *diabli (komuś) poświęcili* 'komuś udało się zrobić coś złego przy pomocy diabła' (SGP PAN V: 519); także: *Diabeł cię poświęcił* (PBŚ: 205).

– DAĆ NA OFIARĘ

dać (coś), jak diabłu na ofiarę 'dać coś bardzo niechętnie': *Doł to jak djabłu na ochfiare* 'o skąpym, który darował coś z przymusu' (SGP PAN V: 514); *Dał to jak diabłu na ofiarę* (PBŚ: 204).

¹² Definicja wyrazu *reduta* pochodzi z: Kopaliński 1988: 969.

¹³ *Odpust* 'odpuszczenie kar doczesnych należnych za grzechy odpuszczone już co do winy [...] w związku z różnymi uroczystościami. [...] Doroczne święto w dniu patrona miejscowego kościoła, w którym wówczas można uzyskać odpust zupełny, mające w Polsce charakter lokalnego święta ludowego, głównie w miasteczkach i na wsi' (Kopaliński 1988: 774).

¹⁴ Także: *Wymignął się jak diabeł do ośpic* (PBŚ: 262).

¹⁵ Jest wariant powiedzenia: *Niech mu kat święci* (NKPP II: 42).

– ZAPALIĆ ŚWIECZKĘ

Diabłowi świecę zapalić (NKPP I: 430); *Djabłu świeczkę palić* ‘złemu pochlebiać’ (Swarsz I: 455); *diabłu w południe świeczką [!] zaświecić* ‘zgodzić się na kompromis [?]’: *ciesz. Trzeba też czasym i djobłu w południe świyczkóm zaświyicić* (SGP PAN V: 514); *Diabłowi świecę zapalić* ‘pochlebiać złemu człowiekowi, pochwalać zło’ (PBŚ: 213); *Djabłu świeczkę* ‘złemu nadskakiwać’ (Swil I: 221); *I diabłu świeczka nie zawadzi* (PBŚ: 220);

Bogu świeczka, a diabłu ogarek (NKPP I: 146) – w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* podano znaczenie: ‘dwom panom służyć, stać po dwu przeciwnych stronach jednocześnie’ (Zgółk VIII: 345); *Panu Bogu świeczkę i diabłu ogarek* (Dubisz I: 605); także: *I Bogu świeczkę, i diabłu kaganek* (PBŚ: 219); także: *Diabłu dwie świeczki, Bogu jedna* (Zgółk VIII: 345); *Dyabłu dwie świeczki, Bogu jedna* ‘złemu więcej nadskakują’ (Linde I: 576);

Ni Bogu świeczki, ni djabłu ożoga ‘człowiek do niczego, ni do tańca, ni do różańca’ (Swarsz I: 455); *Ani ty Bogu świeczki, ani diabłu ożega* (MG I: 87); także: *Ni Bogu świeczki, ni dyabłu ogarka* (Linde I: 576); *Z naszego Zacharka¹⁶ ni Bogu świeczki, ni diabłu ogarka* (MG I: 87).

W zbiorze przysłów Adalberga znajdujemy formę: *Bogu świeczka, a diabłu ogarek*. Osobno leksykograf zapisał podobne znaczeniowo przysł.: *Bogu służ, a diabła nie gniewaj*. Postać najdawniejsza pierwszego przysłowia – jak pisze J. Krzyżanowski – pochodzi z 1527 r. i brzmi: *Ani ty Bogu świeczki, ani diabłu ożega* (ożeg ‘niedopałek łuczyna’; ogarek ‘niedopałek świecy’) (MG I: 87–89).

Diabeł a miejsca związane z sacrum– KOŚCIÓŁ / KAPLICA ‘karczma’¹⁷

Co po diable w kościele, kiedy pacierza nie umie? (PBŚ: 202);

kichać jak diabeł w kościele ‘jakby z uczulenia’ (SGP PAN V: 515);

zobaczył diabła na kościele ‘dziwno mu’ (Kolberg: 106);

Wpuść diabła do kościoła, on na ołtarz wlezie; także: *Wpuść lichu do kościoła, to na ołtarz wlezie* (NKPP I: 436);

Kiedy gwizdze kobieta, diabeł kościół zamiata (PBŚ: 226);

kasz. *Xtoŭ Buegu kuescył budėje, tyjn djöbłu budėje kaplico* (Sychta SGKasz I: 210); także: *Gdzie Pan Bóg kościół buduje, tam diabeł kaplicę stawia* (PBŚ: 218); *Gdzie Pan Bóg pobudował kościół, tam niedaleko diabeł kościółek* (PBŚ: 218); *Obok kościoła, przy którym mieszka ksiądz, przystawia sobie diabeł kaplicę* ‘tzn. karczmę, gdzie hulają we święta przy muzyce’ (Kolberg: 209); także: *Podle kościoła czart karczmę buduje* (PBŚ: 189); także: *Wedle przysłowia naszego polskiego: podle kościoła czart karczmę buduje* (PBŚ: 190);

Przy kościele ma dyaboł kaplicę ‘złe wszędzie nęci’ (Linde I: 576 – z R); *Przy kościele ma diabeł kaplicę* (Kolberg: 209).

¹⁶ *Zacheusz* ‘człowiek, który bywa na wszelkich publicznych zabawach, kiermaszach, odpustach i festynach; od imienia bogatego celnika z Biblii, Ew wg Łuk, 19, 1–5, który będąc niskiego wzrostu i chcąc zobaczyć Jezusa w ciżbie, wdrapał się na drzewo sykomoru’ (Kopaliński 1988: 1319).

¹⁷ *Kaplica* w metaforycznym znaczeniu ‘karczma’ należy do profanum. O opozycji karczma : kościół zob. J. Adamowski 1996: 20–21.

Jak pokazują powyższe przysłowia, kaplica – stojąca (czy raczej budowana) koło kościoła – została zaanektowana przez diabła. W ten sposób zobrazowano dychotomię: dobro – zło. *Kaplica* ma w analizowanych przysłowiach metaforyczne znaczenie ‘karczma’ (podobnie jak *kościółek*). Jak wiadomo, dawniej na wsi często świętowanie niedzieli rozpoczynano nabożnie w kościele, po czym udawano się do karczmy¹⁸. Z tym ostatnim miejscem kojarzone są nieobyčajne zachowania, przede wszystkim pijaństwo¹⁹.

– CZĘSTOCHOWA / CZĘSTOCHOWSKA GÓRA / KOCHAWINA / DZWONNICA / ŚWIĘTE MIEJSCE

potrzebny jak diabeł w Częstochowie; także: *potrzebny jak diabeł w częstochowskiej górze*; *potrzebnyś tu jak diabeł w Częstochowie* (Kolberg: 6); także: *(ktoś jest) potrzebny jak diabeł na dzwonnicy / w Częstochowie / w częstochowskiej górze* ‘niepotrzebny, niepożądany’: krak. *Potrzebny, jak djeboł na zwonicy, [...] w Częstochowie, [...] w częstochowskiej górze* (SGP PAN V: 520); *potrzebny, jak djabeł w Częstochowie* ‘jak dziura w moście²⁰; piąte koło u wozu’ (Swarsz I: 455); *potrzebny jak diabeł w Częstochowie / w Kochawinie* ‘wieś w dawnej Małopolsce Wschodniej, w której był kościół z cudownym obrazem Matki Boskiej’ (PBŚ: 248)²¹; *potrzebny jak diabeł w świętym miejscu* (PBŚ: 248);

jest (kogoś gdzieś) pilno jak diabła w Częstochowie ‘ktoś jest niepożądany, nieoczekiwany’: ciesz. *Pilno cie tam jak diabła w Częstochowie* (SGP PAN V: 519).

– BETLEJEM

zaglądać / zazierać jak diabeł do Betlejem ‘zaglądać ostrożnie, z daleka; rzadko gdzieś bywać [?]’ (SGP PAN V: 516); także: *Zagląda jak diabeł do Betlejemu* (PBŚ: 265); *Chodzi jak diabeł koło Betlejemu* (PBŚ: 200);

siedzieć jak diabeł w Betlejem ‘dąsać się’ (SGP PAN V: 515).

– RAJ

Nie ma dyabeł cząstki w raju ‘nie licz go do pocziwych; nie tu go szukaj; nie tu on doma; nie tu mieszka, nie z tego cechu’ (Linde I: 576).

Święte miejsce to hiperonim nazw odnoszących się do polskich realiów: *Częstochowa* (metonimicznie *częstochowska góra*), *Kochawina*, a nawet *dzwonnica*. Pozostałe „święte miejsca”: Betlejem oraz raj znane są z Biblii. Ostatnie z ziemską

¹⁸ Por. przywołane wyżej *diabie nabożeństwo* ‘odwiedzanie karczmy tuż po nabożeństwie w kościele’.

¹⁹ Por. przysł.: *Chodzi do kościoła, gdzie szklankami dzwonią* (Wallis: 27); *Gorzałka jest rodem z piekła, Lucyperowi uciekła* (Masłowsky: 118); *Gdzie karczma, tam prawie i Łysa Góra* (MG I: 131–132); *Na wódeczce do piekła się płynie, karczmarze tyją, marniej ci, co piją* (Masłowsky: 466); *Kto pije gorzałkę z anyżem, to wychodzi za nim ksiądz z krzyżem* (Masłowsky: 118); *Dobrego i karczma nie zepsuje, złego i kościół nie naprawi* (Masłowsky: 79).

²⁰ Por. *potrzebny jak diabeł w moście* (PBŚ: 248).

²¹ Kochawina – dawna miejscowość na Ukrainie, obecnie wyludniona. Na pocz. XVII w. na dębie w lesie w pobliżu Kochawiny znaleziony został obraz Maryi, od 1680 r. czczony jako cudowny. W 1755 r. powstał tu pierwszy kościół, a w 1780 r. wyodrębniono osobną parafię pod opieką karmelitów. W latach 1868–1894 powstał nowy budynek kościoła. W 1931 r. zarząd parafii przeszedł ręce jezuitów. Po II wojnie światowej Kochawina znalazła się w granicach ZSRR. Kościół sprofanowano, cudowny obraz został przeniesiony do Starej Wsi, następnie do Krakowa. Obecnie znajduje się w Gliwicach.

doczesnością nie ma nic wspólnego. Zostało uwzględnione w tym opracowaniu na prawach wyjątku.

Diabeł a osoby związane z sacrum

– ŚWIĘTY

Chory diabeł chciał świętym zostać, jak ozdrowiał, to o tym zapomniał (NKPP I: 425)²²; *Chory diabeł chciał świętym zostać, jak ozdrowiał, to zapomniał* (PBŚ: 200);

Świętego udaje, a diabła ma za kołnierzem (PBŚ: 255); także: *Robi się świętym, a diabła ma za kołnierzem* (PBŚ: 250).

– KSIĄDZ / POP ORAZ ORGANISTA, KSIĘŻA KUCHARKA / GOSPODYNI ‘czarownica’

Ksiądz diabła wypędzi, a sam za dziesięć stanie (PBŚ: 228);

kasz. *Vzłōł djâbel ksąza, nex vezñé i organistą* (Sychta SGKasz I: 211; SGP PAN V: 509); także: *Wziął diabeł księdza, niech weźmie rektora* (PBŚ: 263);

Gdzie ksiądz swatem, tam diabeł kumotrem; także: *Gdzie ksiądz swatem, tam szatan kumem* (Kolberg, 219); *Gdzie ksiądz swata, tam diabeł ślub daje* (PBŚ: 218);

Ksiądz w dzwon, a diabeł w słomiankę (Kolberg: 220);

Ksiądz swoje, a czart swoje (PBŚ: 188); także: *Pop swoje, czart swoje* (PBŚ: 190); *Czart swoje, pop swoje* (PBŚ: 185); *Ciort swoje, a pop swoje* (PBŚ: 184)²³;

Co ksiądz i kawaler zbiera, to czort zbiera (PBŚ: 184); także: *Po księdzu i juryście diabeł bierze oczywiście* (PBŚ: 246); *Księżę zbiory do biesa idą* (PBŚ: 29); *Na księży zbiór szyje diabeł wór* (PBŚ: 237)²⁴;

Gdzie się księża i kobiety wadzq²⁵, tam się diabeł wmiesza (PBŚ: 219);

Kmieć na grosz, pan na kmiecia, ksiądz na pana łowiec, na księdza czart po śmierci, na świecie Lipowiec ‘Lipowiec, słynne więzienie dla przestępców duchownych w okolicach Chrzanowa’ (PBŚ: 188);

Diabli księżę kucharki po powietrzu noszą (PBŚ: 211)²⁶; także: *Księżą gospodynię diabli niosą do piekła* (PBŚ: 228);

Diabeł nie chciał być kucharzem, furmanem, mamką, ale młynarskim wieprzem, urzędniczym koniem i księżą kucharką (Kolberg: 105).

– ZAKONNIK (mnich, kapucyn) ORAZ PUSTELNIK

Gdy się diabeł zestarzeje, chce zostać mnichem / pustelnikiem; także: *diabeł na starość został kapucynem* (NKPP I: 430)²⁷; *Gdy się diabeł zestarzeje, chce mnichem / pustelnikiem zostać* (PBŚ: 216);

²² Pierwsze poświadczenie źródłowe: *Kiedy diabeł by chory, był wszelkiej nabożności pe- len; skoro zdrów został, jak pierwaj diabłem był* (Linde I: 576).

²³ Także: *Czort swoje, chłop swoje* (PBŚ: 186).

²⁴ Por. *Na kwardy zbior syje deboł wor* (PBŚ: 237).

²⁵ Por. [...] *wadzq* [...] (Masłowski: 184).

²⁶ Zob. MG I: 131–134 [wyd. IV, Warszawa 1994]: Przysłowie mówi o „szadzkach czarownic, sabatach diabelskich, odbywanych na Łysej Górze. [...] Zdarzało się, że czarownicami były księżę gospodynie czy kucharki, jak je przysłowie nazywa. [...] w przysłowiu o diabłach noszących księżę kucharki po powietrzu chodzi o wycieczki łysogórskie, a nie o piekło”.

²⁷ Łac. *Daemon languelat, tum monachus esse volebat; demon convaluit, demon ut ante fuit*.

Chory diabeł chciał mnichem zostać, jak ozdrowiał, to o tym zapomniał (NKPP I: 425)²⁸;

Najgorszy diabeł, kiedy się zmniszy (NKPP I: 433);

I diabeł chodzi w habicie, jeśli mu dogodnie (Kolberg: 105; PBŚ: 220);

Mnich a baba – narzędzie diabła (Kolberg: 273);

Mnich diabła w kapturze nosi (PBŚ: 235); także: *Diabła nosi za kapturem* (PBŚ: 212).

– KOŚCIELNY (*zakrystian*²⁹)

Z diabła kościelny nie będzie (NKPP I: 436); także: *ciesz. Z djobła nigdy nie będzie kościelny* (SGP PAN V: 509); *Nie będzie z diabła kościelny* (PBŚ: 239); *Stworzony jak diabeł na zakrystiana* – podstawowa forma przysłowia została zdefiniowana w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* jako: ‘człowieka złego nie zmiesz w dobrego’ (Zgótk VIII: 345);

fraz. *jak z diabła kościelny* ‘nieudolny, nieodpowiedni’: *krak. Taki ś niego robotnik jak z djobła kościelny* (SGP PAN V: 513); *jak z diabła kościelny* ‘o człowieku do niczego, marnym fachowcu’ (PBŚ: 223); *Ś niego robotnik jak z dyabła kościelny* (NKPP I: 436–7); *Taki ś niego robotnik jak z diabła kościelny* (NKPP I: 436–7); *Z niego robotnik jak z diabła kościelny* (PBŚ: 264); *Z niego pomocnik jak z debła kościelny* ‘o pomocniku nieprzydatnym, z którego nie ma żadnej pociechy’ (żyw.) (PBŚ: 264); *Z niego majster jak z diabła kościelny* (NKPP I: 436–7); *Taki z ciebie gazda, jak z debła kościelny* (PBŚ: 255); *Z niego rolnik jak z diabła kościelny* (PBŚ: 264).

Wnioski

1. Tzw. sacrum pozytywne i tzw. sacrum negatywne to dwie osobne, oddzielone od siebie sfery. Istnieje świadomość niezmienności tego porządku: ‘diabeł zawsze będzie diabłem’.
2. Z drugiej strony te dwie sfery przenikają się, nakładają (częściowo) na siebie, wtedy gdy diabeł „wkracza” w sferę sacrum pozytywnego. Warto przypomnieć, że z sacrum pozytywnego diabeł się wywodzi, taka jest zresztą geneza diabła – diabeł to przecież upadły anioł, anioł, który zbuntował się przeciwko Bogu. Wkraczając w sferę sacrum pozytywnego diabeł „udaje kogoś innego” niż jest w rzeczywistości, np. księdza, mnicha. Ten zaburzony porządek jest od razu spostrzegany przez człowieka (bo jest nienaturalny, dziwny, nieakceptowany) – człowiek nie daje się nabrać. Traktuje tę sytuację z dystansem. W przysłowiaach, które ją przedstawiają, pojawia się komizm oraz ironia. Z drugiej strony pojawia się konstatacja, że diabeł „niediabelski”, „zafałszowany”, zakamuflowany jest bardziej niebezpieczny. Zło czyli diabelskość są skrywane, a tym samym groźniejsze dla człowieka. To powszechne przekonanie ilustruje struktura: ‘najgorszy (jest) diabeł...’
3. Diabeł wkraczający w sferę sacrum pozytywnego jest przede wszystkim wykorzystywany w celach dydaktycznych, moralizatorskich – jako przestroga przed złem jakim jest np. przeklinanie, nadużywanie alkoholu, fałsz i obłuda, zbytne przywiązanie do pieniędzy. Ta ostatnia cecha (wraz z kłótlivością) pojawia się

²⁸ W NKPP wariant formy podstawowej: *Chory diabeł chciał świętym zostać, jak ozdrowiał, to o tym zapomniał*.

²⁹ *Zakrystian* ‘osoba nadzorująca zakrystię i dbająca o porządek w kościele’.

w językowym obrazie księdza. Negatywny jest też obraz drugiej osoby duchownej – zakonnika.

4. Diabeł widziany oczyma człowieka, bardzo go przypomina, można zaryzykować stwierdzenie, że niekiedy bywa upostaciowaniem „człowieczego losu”, np. *‘na starość diabeł...’* / *‘gdy się diabeł zestarzeje...’*, *‘chory diabeł...’*. Znacznie częściej jednak w analizowanej grupie przysłów diabeł jest wykorzystywany jako przestroga przed złem. Zło, grzech jest wyraźnie pokazywane, piętnowane – tym wyraźniej, że zostało umieszczone na kontrastowym tle, którym jest sacrum.

Literatura

- Adamowski J., 1996, *Obraz karczmy w przysłowiaach polskich*, „Twórczość Ludowa”, nr 3, s. 17–22.
- Bąk S., 1960, *Słownictwo gwary okolic Kramsk na tle kultury ludowej* [Kramsk koło Konina i Koła nad Wartą], Wrocław.
- Długosz K., 2007, *Językowy obraz diabła w przysłowiaach*, *Prace Filologiczne*, t. LIII, Warszawa, s. 153–158.
- Dźwigoł R., 2004, *Polskie ludowe słownictwo mitologiczne*, Kraków.
- Kopaliński W., 1988, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Lewicki A.M., Pajdzińska A., 2001, *Frazeologia*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 315–333.
- Oracki T., 1977, *Mądrzejszy Mazur niż diabeł. Zbiór przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich z terenu Warmii i Mazur*, oprac. T. Oracki, Olsztyn.
- Szulczewski J.W., 1996, *„Pieśń bez końca”. Zbiór tekstów folklorystyczno-etnograficznych* [z Kujaw], pod red. W. Łysiaka, Poznań.

Skróty bibliograficzne

A	–	Samuel Adalberg (w NKPP).
Dubisz	–	<i>Uniwersalny słownik języka polskiego</i> , pod red. S. Dubisza, t. I–IV, Warszawa 2003.
DWOK	–	O. Kolberg, <i>Dzieła wszystkie</i> , t. 1–84, Kraków–Warszawa–Poznań–Wrocław 1961–2002.
Karł	–	J. Karłowicz, <i>Słownik gwar polskich</i> , t. I–VI, Kraków 1900–1911.
Kolberg	–	O. Kolberg, <i>Przysłowia</i> , oprac. S. Świrko, Warszawa 1977 [2. wyd. 60. tomu DWOK-u].
Linde	–	S.B. Linde, <i>Słownik języka polskiego</i> , t. I–VI, wyd. 2, Lwów 1854–1860 [reprint: Warszawa 1951].
Masłowscy	–	D. i W. Masłowscy, <i>Przysłowia polskie i obce od A do Z</i> , wstęp K. Mosiołek-Kłosińska, Warszawa 2003.
MG	–	J. Krzyżanowski, <i>Mądrej głowie dość dwie słowie</i> , t. I: <i>Trzy centurie przysłów polskich</i> , t. II: <i>Dwie nowe centurie przysłów polskich</i> , Warszawa 1960.
NKPP	–	<i>Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich</i> , w oparciu o dzieło S. Adalberga oprac. zespół redakcyjny pod kierownictwem J. Krzyżanowskiego, t. I–III, Warszawa 1960.

- PBS – *Panu Bogu świeczkę, a diabłu ogarek. Sprawy boskie i sprawy diabelskie w przysłowiach i zwrotach przysłowiowych polskich*, zebrali i opracowali A. Jach, B. i A. Podgórcy, Kęty 2004.
- R – Salomon Rysiński (w NKPP).
- Ramułt – S. Ramułt, *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego. Dodatek: Podania i powieści ludu kaszubskiego*, Kraków 1893.
- SGP PAN – *Słownik gwar polskich*, pod red. J. Reichana, S. Urbańczyka, t. I–VI, Wrocław 1977–1992, Kraków 1992–2004.
- Swarsz – *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927 [reprint: Warszawa 1952–1953].
- Swil – *Słownik języka polskiego*, pod red. A. Zdanowicza, t. I–II, Wilno 1861 [reprint: Warszawa 1986].
- Sychta SGKasz – B. Sychta, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1973.
- Sychta Skoc – B. Sychta, *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. I–III, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980–1985.
- Wallis – S. Wallis, *Przysłowia i „pogodki” ludowe na Górnym Śląsku*, Wrocław 1960.
- Zgółk – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, pod red. H. Zgółkowej, t. I–L, Poznań 1994–2005.

Дьявол кроется... во фразеологии

Резюме

Статья представляет собой анализ польских пословиц и фразеологизмов, в которых наряду выступают так называемые положительный и отрицательный сакрум. Олицетворением последнего является дьявол. Положительный сакрум ограничивается в этом случае лишь элементами, тесно связанными с брэнностью земного бытия. Рассматриваются следующие вопросы: 1. дьявол и предметы, а также действия, связанные с сакрумом (в том числе крест, святая вода, молитва, пожертвование); 2. дьявол и места, связанные с сакрумом (в том числе церковь, часовня, Ченстохова, Вифлеем); 3. дьявол и лица, связанные с сакрумом (в том числе святой, ксендз, церковнослужитель). Пословицы, касающиеся отношений между дьяволом, Богом и ангелом, будут предметом отдельного рассмотрения. Проведенный анализ показал, что: 1. положительный сакрум и отрицательный сакрум – это две отдельные сферы; 2. упомянутый порядок нарушается, когда дьявол вмешивается в сферу положительного сакрума, „притворяясь кем-то другим”, например, ксендзом, монахом (комизм и ирония являются доказательством факта, что человек относится к таким ситуациям снисходительно, осознавая заодно, что закамуфлированный дьявол бывает еще более опасным); 3. дьявол, вмешивающийся в сферу положительного сакрума используется нередко в морализаторских целях (предостережение от ругания матом, злоупотребления алкоголем, страсти к деньгам и т.п.); 4. дьявол, видимый глазами человека, очень его напоминает (бывает олицетворением „человеческой судьбы”).